

بازشناسی منابع کتاب علی بن جعفر

علی عادل زاده^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۱۱/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۴/۱۲

چکیده

کتاب مسائل علی بن جعفر، همواره مورد توجه محدثان و فقیهان شیعه بوده است. نسخ این کتاب، از جهت تبویب و نیز انتساب روایات به امام کاظم علیه السلام یا امام صادق علیه السلام اختلاف دارند. در روایات کتاب او مشکلاتی مانند موافقت با عامه، مخالفت با اجماع، ناسازگاری با راوی و اضطراب دیده می شود. وجود اشتراکات متنی متعدد میان روایات علی بن جعفر از امام کاظم علیه السلام با روایات دیگران از امام صادق علیه السلام و امام باقر علیه السلام، نشان دهنده پیوند کتاب با منابع مکتوب پیشین است. بنا بر شواهد موجود، بخش زیادی از کتاب علی بن جعفر، نه سؤالات ایشان از امام کاظم علیه السلام، بلکه برگرفته از کتاب های پیشین، مانند کتاب های حلبی، ساباطی و سکونی است. درباره چگونگی انتساب این روایات به امام کاظم علیه السلام دو دیدگاه جعل و عرضه، به ترتیب، از سوی محمد باقر بهبودی و سید احمد مددی، ارائه شده که هر دو با اشکالاتی روبه رو است. فرضیه سوم آن است که مسئولیت انتساب این روایات به امام کاظم علیه السلام، نه بر عهده علی بن جعفر، بلکه حاصل خلط راویانش بوده است.

کلیدواژه ها: مسائل علی بن جعفر، احادیث فقهی، عبیدالله بن علی حلبی، عمار بن موسی ساباطی، اسماعیل بن ابی زیاد سکونی.

درآمد^۲

علی بن جعفر عریضی، کوچک ترین فرزند امام صادق علیه السلام،^۳ در بین شیعه به وثاقت و

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران (aliadelnajm@gmail.com).

۲. در نوشتن و بازنگری این مقاله از راهنمایی آقایان حامد صابر، محمد قندهاری، عمیدرضا اکبری، سیدجمال حسینی و سیدمحمدصادق رضوی بهره برده ام که لازم می دانم از همه این عزیزان و نیز داوران محترم، تشکر و قدردانی کنم.

۳. عمدة الطالب الصغری، ص ۱۳۲.

جلالت شهرت دارد^۱ و در بین اهل سنت نیز، اتهامی بر او وارد نشده و مقبول شمرده شده است.^۲ اگرچه برخی^۳ او را به دلیل شرکت در قیام ابوالسرایا و محمد بن جعفر دیباجه به انحراف مذهبی متهم کرده اند، شواهد بسیاری بر امامی بودن او در دست است.^۴

مهم ترین اثر روایی علی بن جعفر، کتاب مسائل است که در منابع فقهی و حدیثی پس از خود، اثرگذار بوده است. ظاهراً این کتاب، نام معینی نداشته و از آن با عنوان «کتاب فی الحلال و الحرام» و بیشتر «المسائل» یاد شده است.^۵ برخی ویژگی های این کتاب، مانند تکرار تعابیر یکسان در سؤالات^۶ در گرو شناخت شیوه مسائل نگاری است. مسائل نگاری، سبک خاصی از تألیف در زمینه فقه و حدیث بوده است که احسان سرخه ای به بررسی آن پرداخته است.^۷

مسائل علی بن جعفر دارای نسخ متفاوتی بوده که برخی مبّوب و برخی غیرمبّوب بوده اند.^۸ گذشته از روایات پراکنده علی بن جعفر در کتب روایی، تنها دو نسخه از مسائل علی بن جعفر در دست است که از نظر تعداد و ترتیب احادیث متفاوت اند: نسخه ای غیرمبّوب به روایت علی بن الحسن بن علی بن عمر بن علی بن الحسین که به صورت مستقل چاپ شده، و دیگری نسخه ای مبّوب به روایت عبدالله بن الحسن بن علی بن جعفر، که بخشی از کتاب قرب الاسناد حمیری است.^۹ اگر دو نسخه از یک کتاب در دست باشد که یکی باب بندی شده و دیگری بدون ترتیب باشد، به طور معمول نسخه مبّوب متأخر از نسخه غیرمبّوب است؛ زیرا فرض این که کسی نسخه بی نظمی را مرتّب کند، کاملاً عادی و معقول است؛ اما این که نسخه مرتّبی را در هم بریزد و به صورت بی نظم روایت کند، فاقد توجیه است. در فهرست ها، موارد متعدّدی از تبویب متأخریک کتاب، یاد شده است.^{۱۰} بنابراین،

۱. معجم رجال الحدیث، ج ۱۲ ص ۳۱۴.

۲. میزان الاعتدال، ج ۳ ص ۱۱۷؛ تقریب التهذیب، ص ۳۹۹.

۳. معرفة الحدیث، ص ۲۵۰.

۴. «شجره طیبه امامزاده علی بن جعفر»، سرتاسر؛ مسائل، (مقدمه)، ص ۱۸-۲۵.

۵. رجال النجاشی، ص ۲۵۱؛ فهرست الطوسی، ص ۲۶۴.

۶. قرب الاسناد، ص ۲۷۸ ح ۱۱۰۴ و ۱۱۰۶؛ ص ۱۷۶ ح ۶۴۶-۶۴۷؛ ص ۲۴۱ ح ۹۵۵-۹۵۶؛ مسائل، ص ۱۱۶ ح ۵۱-۵۲.

۷. «کتب مسائل در نگارش های حدیثی با تأکید بر مسائل علی بن جعفر»، سرتاسر.

۸. رجال النجاشی، ص ۲۵۲.

۹. «کتب مسائل در نگارش های حدیثی با تأکید بر مسائل علی بن جعفر»، ص ۴۲-۴۶.

۱۰. رجال النجاشی، ص ۱۵۸، ش ۴۱۶؛ فهرست الطوسی، ص ۵۸، ش ۷۱.

نسخه عبدالله بن الحسن را نمی‌توان تحریر نخستین کتاب دانست. از سوی دیگر، ظاهراً نسخه علی بن الحسن نیز نسخه دست اول و کامل نیست؛ زیرا با این که بسیاری از روایات این نسخه در منابع دیگر نیز از علی بن جعفر نقل شده، اما گاه در منابع دیگر، روایات پراکنده‌ای از علی بن جعفر یافت می‌شود که پیوند ویژه‌ای با روایات موجود در این نسخه دارد، ولی در این نسخه، وجود ندارد؛ مثلاً دو روایت متوالی از عمّار ساباطی در دست است^۱ که یکی از آن‌ها در نسخه علی بن الحسن^۲ و دیگری در المحاسن از علی بن جعفر روایت شده است.^۳ با توجه به ارتباط کتاب علی بن جعفر و کتاب ساباطی^۴ احتمالاً روایت برقی در اصل کتاب علی بن جعفر وجود داشته، ولی از نسخه علی بن الحسن افتاده است.

این دو نسخه از نظر نوع اسناد نیز تفاوت دارند. در نسخه عبدالله بن الحسن، مطابق با برداشت رایج در میان امامیه،^۵ احادیث کتاب، به عنوان پاسخ امام کاظم علیه السلام به سؤالات علی بن جعفر، ولی در نسخه علی بن الحسن، به عنوان پاسخ امام صادق علیه السلام به سؤالات امام کاظم علیه السلام روایت می‌شود.^۶ با توجه به این مشکلات، این سؤال مطرح می‌شود که در تحریر نخستین اسناد چگونه بوده است؟ آیا انتساب همه این روایات به امام کاظم علیه السلام درست است یا پیدایش این کتاب به گونه دیگری بوده است؟

۱. آسیب‌های موجود در روایات علی بن جعفر

در این بخش به برخی آسیب‌های موجود در روایات علی بن جعفر پرداخته می‌شود که می‌تواند به تعیین اصالت اسناد نسخ و شناسایی روند شکل‌گیری کتاب علی بن جعفر کمک کند.

۱-۲. احادیث خلاف اجماع و نامتناسب با علی بن جعفر

در کتاب علی بن جعفر، روایاتی برخلاف فقه شیعه وجود دارد که بر تقیه حمل شده

۱. من لا یحضره الفقیه، ج ۱ ص ۲۵۵ ح ۷۸۰.

۲. مسائل، ص ۱۲۸ ح ۱۰۳.

۳. المحاسن، ج ۲ ص ۶۱۷ ح ۴۹.

۴. رک: بخش ۳-۲.

۵. الارشاد، ج ۲ ص ۲۲۰.

۶. درنگی در منابع مکتوب کتاب الايضاح، ص ۱۴۳.

است.^۱ نمونه‌هایی نیز وجود دارد که با تقیه، قابل توجیه نیست؛ مثلاً یکی از این روایات درباره طلاق^۲ - که مشابه آن تنها در روایتِ عمار ساباطی آمده - برخلاف اجماع ائمت بوده^۳ و چون با فقه عامه نیز مخالف است، تقیه توجیه مناسبی برای آن نیست.

ارتباط علی بن جعفر با امام کاظم علیه السلام به زمانی برمی‌گردد که هر دو در مدینه حضور داشتند؛ اما در روایات کتاب، قرآینی از ارتباط راوی با کوفه دیده می‌شود؛ به عنوان مثال، در یکی از سؤالات درباره مردی سؤال می‌شود که پرنده‌ای را از مکه بیرون برد تا آن را به کوفه وارد سازد.^۴ این روایت، عیناً همان سؤال زراره و پاسخ امام باقر علیه السلام است که چون زراره اهل کوفه بوده، با او تناسب کامل دارد.^۵ در جای دیگر، درباره نماز کرایه چی‌هایی که به نیل (= شهری میان کوفه و بغداد^۶) می‌روند، سؤال شده^۷ که محل آمد و شد کرایه چی‌های کوفه بوده است.^۸ روایت دیگر درباره کسی است که نذر کرده در کوفه و مدینه و مکه، هر کدام یک ماه روزه بگیرد و چهارده روز در مکه روزه گرفته و سپس به نزد خانواده‌اش در کوفه بازمی‌گردد.^۹ تعبیر «عُمَرَةَ كُوفِيَّةً» در حدیث دیگری درباره احرام، نشان می‌دهد که مبدأ سفر پرسش‌کننده، کوفه بوده است.^{۱۰}

برخی سؤالات، با رابطه نسبی نزدیک علی بن جعفر با امام کاظم علیه السلام چندان سازگار نیست؛ مثلاً در روایت ۱۷۴ نسخه علی بن الحسن ظاهراً پرسش‌کننده، خود از خاندان پیامبر صلی الله علیه و آله نبوده و دسترسی نزدیکی به امام نداشته است.^{۱۲} متن برخی پاسخ‌های امام علیه السلام نیز

۱. تهذیب الاحکام، ج ۸ ص ۱۷؛ جواهر الکلام، ج ۲۲ ص ۴۵؛ وسائل الشیعة، ج ۹ ص ۳۶۵ ح ۱۲۲۴۹.

۲. مسائل، ص ۱۹۴ ح ۴۱۰.

۳. الاستبصار، ج ۳ ص ۳۳۲.

۴. مسائل، ص ۱۰۵.

۵. الکافی، ج ۴ ص ۲۳۴.

۶. معجم البلدان، ج ۵ ص ۳۳۴.

۷. مسائل، ص ۱۱۵.

۸. الکافی، ج ۵ ص ۲۹۰.

۹. مسائل، ص ۱۸۷.

۱۰. همان، ص ۱۶۹.

۱۱. می‌توان فرض کرد این پرسش در اصل از کوفیان بوده و علی بن جعفر فقط انتقال دهنده آن است یا ذکر کوفه فقط جنبه مثال داشته باشد؛ اما اولاً در برخی از این موارد، مانند حدیث زراره، قرآین دیگری هم بر اقتباس وجود دارد؛ ثانیاً نگارنده در مقام ذکر مؤیدات مختلف است، نه دلایل قطعی.

۱۲. همان، ص ۱۴۵ ح ۱۷۴.

به دلیل تکرار تعبیر «پدرم»، چندان با این که مخاطب، برادر او باشد، مناسب ندارد؛^۱ مثلاً در حدیثی آمده است: «پدرم فرزندانش را از آن نهی می‌کرد».^۲ در حدیثی که بلافاصله پس از آن قرار دارد، آمده است: «کان اَبی یجَزِّدْهم من فِخ».^۳ این روایت عیناً همان پرسش و پاسخ ایوب بن الحرو و امام صادق علیه السلام بوده و مقصود از «أبی»، امام باقر علیه السلام است.^۴

۲-۱. اضطراب در سبک برخی روایات

در نسخه علی بن الحسن، احادیث متوالی شماره ۱۷۳-۱۷۵، سبکی متفاوت از بیشتر احادیث کتاب دارد و موضوع آن‌ها نه فقهی، بلکه اصولی یا اعتقادی است. از این میان، به حدیث شماره ۱۷۴، پیش تر اشاره شد. حدیث ۱۷۳ شامل چند پرسش و پاسخ پی در پی درباره علت اختلاف روایات فقهی و تقیه در بیان احکام است؛ ولی در انتهایش جمله‌ای درباره تقیه در عمل آمده که از نظر معنا و لفظ، پیوند محکمی با قبل از آن ندارد.^۵ این روایت را بدون جمله پایانی، ثعلبه بن میمون از معمر بن یحیی از امام باقر علیه السلام روایت کرده است.^۶ نمی‌توان پذیرفت یک گفتگوی مرگب از چند سؤال و جواب، با حدود ۸۸ کلمه، بدون هیچ اختلاف قابل توجهی، هم میان معمر بن یحیی و امام باقر علیه السلام و هم میان علی بن جعفر و امام کاظم علیه السلام، صورت گرفته باشد. دیگر مشترکات کتاب علی بن جعفر با روایات ثعلبه از معمر در جدول ۱ بررسی شده است.

حدیث شماره ۱۷۵ درباره مستضعفین نیز به جای آن که به شیوه عمومی مسائل،^۷ سبکی سؤال و استفتا داشته باشد، به سبک سؤال و جواب‌های پی در پی است که هنگام بحث و مناظره، رد و بدل می‌شود. بین جملات این روایت، از نظر لفظ و معنا، پیوستگی لازم دیده نمی‌شود.^۸ ضعف پیوند در یک متن می‌تواند نشان دهنده ترکیب باشد.^۹ جالب، آن که

۱. همان، ص ۱۷۰ ح ۲۸۸؛ قرب الاسناد، ص ۲۱۵ ح ۸۴۴؛ ص ۲۴۰ ح ۹۴۵؛ ص ۲۹۸ ح ۱۱۷۲.

۲. قرب الاسناد، ص ۲۳۸ ح ۹۳۶.

۳. همان، ص ۲۳۸ ح ۹۳۷.

۴. الکافی، ج ۴ ص ۳۰۳.

۵. مسائل، ص ۱۴۴.

۶. الکافی، ج ۵ ص ۵۵۶ ح ۸.

۷. «کتاب مسائل در نگارش‌های حدیثی با تأکید بر مسائل علی بن جعفر»، ص ۳۲.

۸. مسائل، ص ۱۴۵ ح ۱۷۵.

۹. «احادیث طوال در میراث مکتوب سده نخست هجری»، سرتاسر.

بخشی از این روایت، مشابه روایت اسماعیل جعفری از امام باقر علیه السلام^۱ و بخش دیگر آن مشابه روایت زراره از امام باقر علیه السلام است.^۲ زرارة بن أعین درباره مستضعفین گفتگوی مشهوری با امام انجام داده که پاره‌هایی از آن در منابع مختلف نقل شده است.^۳ پیش‌تر نیز یک سانی متن روایتی از علی بن جعفر، با روایتی از زرارة را تذکر دادیم. قراین یادشده این گمان را برمی‌انگیزد که روایت علی بن جعفر، در واقع ترکیب روایات پیشین بوده باشد. روایت دیگری نیز در دست است که بخشی از آن عیناً حدیث عبدالرحمن بن الحجاج از امام کاظم علیه السلام و بخش دیگری، حدیث عبدالله بن ابی یعفر از امام صادق علیه السلام است.^۴

نمونه دیگر حدیثی درباره حج است^۵ که پیوند جملات آن نیز خالی از ضعف نیست؛ چنان‌که مناسبت ذکر نام ابن عباس در پایان روایت روشن نیست. قابل تأمل آن که در کتاب حلبی، پاره‌ای از این روایت به ابن عباس نسبت داده شده که مناسبت یادکرد ابن عباس در پایان روایت علی بن جعفر را روشن ترمی کند. مشابه پاره‌های دیگری از این روایت نیز تنها در کتاب حلبی آمده است.^۶ در برخی روایات علی بن جعفر نیز عدم تناسب و ارتباط قوی میان پرسش و پاسخ دیده می‌شود.^۷

در غیرنسخ مسائل نیز گاه چنین مشکلاتی در روایات علی بن جعفر دیده می‌شود؛ مثلاً یکی از روایات او چنین است:

... عن يعقوب بن يزيد، عن علي بن جعفر، عن عبد الملك بن قدامة، عن أبيه، عن علي بن الحسين عليه السلام قال: قال رسول الله صلى الله عليه وآله يوماً لمجلسائه ... فقال عبد الله بن عمرو بن العاص: ...^۸

۱. الکافی، ج ۲ ص ۴۰۵.
۲. همان، ج ۲ ص ۳۸۵.
۳. برای نمونه: همان، ج ۲ ص ۴۰۲.
۴. قس: مسائل، ص ۱۴۲ ح ۱۶۳ با الکافی، ج ۵ ص ۴۷۱ و همان، ج ۵ ص ۱۳۵.
۵. مسائل، ص ۱۱۱.
۶. من لا یحضره الفقیه، ج ۲ ص ۳۱۵؛ علل الشرائع، ج ۲ ص ۴۱۳. در نقل دیگری از کتاب حلبی، نام ابن عباس افتاده است (الاستبصار، ج ۲ ص ۱۵۰). در نقل حلبی به جای «المتعة»، «العمرة» آمده که با نقل منابع دیگر از ابن عباس موافق است (برای نمونه: المصنف ابن ابی شیبة، ج ۴ ص ۵۴۴).
۷. علل الشرائع، ج ۲ ص ۴۱۳؛ و نیز رک: الاستبصار، ج ۲ ص ۱۵۰.
۸. درباره ارتباط کتاب علی بن جعفر و حلبی رک: بخش ۳-۱.
۹. مسائل، ص ۱۴۹ ح ۱۹۰.
۱۰. الکافی، ج ۲ ص ۶۷۱ ح ۴.

آمدن نام عبدالله بن عمرو بن العاص، مایه تردید بوده و این شیوه نقل در احادیث اهل بیت علیهم السلام غیر معمول و نشان دهنده اختلال در اسناد است.^۱ آنچه به این تردید دامن می‌زند، آن است که عبدالملک بن قدامة، از عمرو بن شعیب، احادیث جدش عبدالله بن عمرو بن العاص را شنیده است.^۲ احتمالاً این حدیث در اصل به طریق عمر بن شعیب بوده باشد، نه علی بن الحسین علیه السلام.

۳-۱. اختلاف و ارسال در اسناد روایات

علی بن جعفر هنگام وفات پدرش، تنها دو سال سن داشته^۳ و از پدرش حدیث نشنیده است.^۴ با این حال، روایاتی از پدرش نقل کرده^۵ که ناچار مُرسَل است. گاه همین روایات مُرسَل، به صورتِ مسند نیز از او روایت شده، ولی در تعیین واسطه، اختلاف دیده می‌شود؛ به عنوان مثال، واسطه نقلِ روایتِ بلند او درباره مسوخ، در برخی منابع، امام کاظم علیه السلام و در برخی دیگر معتب مولى جعفر بن محمد^۶ یاد شده است. اما در قدیم ترین منبع موجود، یعنی کتاب ادب النساء عبدالملک بن حبیب (م ۲۳۸ق)، از علی بن جعفر، بدون واسطه از امام صادق علیه السلام روایت شده است.^۷ عبدالملک بن حبیب روایات دیگری نیز از علی بن جعفر شنیده که آن‌ها نیز به صورت مُرسَل از امام صادق علیه السلام یا به عنوان سخن خود علی بن جعفر نقل شده است.^۸ البته احتمال افتادگی در اسناد عبدالملک بن حبیب نیز قابل توجه است. گفتنی است در روایتِ مسوخ، از داستانِ مسخ سهیل و زهره، سخن رفته که دارای اشکالاتی است.^۹ در نمونه دیگر، سخنی از ابن عباس درباره وجه تسمیه قریش، یک بار از علی بن جعفر، از امام صادق علیه السلام^{۱۰} و بار دیگر از علی بن جعفر، از ابوسعید مکی از راویان نامعلوم، از

۱. برای نمونه مشابه رک: «بررسی انتقادی منابع کتاب جعفریات/ اشعثیات»، ص ۲۱۱.

۲. الطبقات الكبرى، ج ۵ ص ۳۳۴؛ بغية الباحث، ج ۲ ص ۷۶۰.

۳. تاریخ قم، ص ۲۲۴.

۴. سر السلسلة، ص ۴۹.

۵. تهذيب الكمال، ۲۰ ص ۳۵۳.

۶. علل الشرائع، ج ۲ ص ۴۸۶ ح ۲.

۷. الخصال، ج ۲ ص ۴۹۴؛ الموضوعات، ج ۱ ص ۱۸۵؛ الکامل، ج ۷ ص ۱۳۴.

۸. ادب النساء، ص ۲۳۲ ح ۱۵۳.

۹. الواضحة، ص ۱۱۱؛ ادب النساء، ص ۲۹۱ ح ۲۵۴-۲۵۵.

۱۰. «نقد و بررسی روایات هاروت و ماروت»، سرتاسر.

۱۱. أخبار مكة (ازرقی)، ج ۱ ص ۱۰۹.

ابن عباس روایت شده است.^۱

در این جا سند دوم اصیل ترمی نماید؛ زیرا معمولاً تحریف اسناد، برای ساده سازی، یکسان سازی و تطبیق با سند رایج تراست. نمونه دیگر، حدیث شمائل پیامبر ﷺ است که در بخش ۱-۵ بررسی خواهد شد. ممکن است، ارسال روایات علی بن جعفر، در طبقات بعد، زمینه را برای تکمیل سند از روی حدس فراهم کرده باشد؛ چنان که مثلاً در یکی از اسناد کافی، شیخ علی بن جعفر به صورت تردیدآمیز، «معتب أو غیره» یاد شده است.^۲

۴-۱. مشابهت‌های تردیدبرانگیز با روایات پیشینیان

برخی روایات علی بن جعفر، به گونه تأمل برانگیزی با روایات راویان دیگر مشابهت دارد. پیش تر چند نمونه بررسی شد. اکنون نمونه جالب دیگری مورد بحث قرار می‌گیرد:

قال: و سمعت أخی موسی بن جعفر رضی الله عنه یقول: من أبلغ سلطانا حاجة من لا یستطیع إیلاغها، أثبت الله صلى الله عليه وسلم قدمیه علی الصراط.^۳

همین روایت از علی بن جعفر از امام کاظم رضی الله عنه به صورت متصل تا پیامبر نیز نقل شده است.^۴ این حدیث در واقع بخشی از روایت علی بن جعفر درباره شمائل پیامبر ﷺ، از امام کاظم رضی الله عنه از پدرانش است.^۵ در این روایت طولانی،^۶ امام حسن رضی الله عنه و امام حسین رضی الله عنه ویژگی‌های پیامبر ﷺ را از هند بن ابی هاله و امیرالمؤمنین رضی الله عنه گزارش می‌کنند. در برخی منابع، واسطه علی بن جعفر تا امام صادق رضی الله عنه در این حدیث، نه موسی بن جعفر رضی الله عنه، بلکه معتب (مغیث) مولی جعفر بن محمد، معرفی شده^۷ که می‌تواند ناشی از تصحیف باشد. این متن طولانی (حدود ۸۹۰ کلمه)، بدون اختلاف قابل توجه، به چند طریق مستقل از جمیع بن عمیر با واسطه مردانی از تمیم (خویشاوندان هند بن ابی هاله)، از امام حسن رضی الله عنه

۱. المنتظم، ج ۲ ص ۲۲۸.

۲. الکافی، ج ۸ ص ۳۶۳.

۳. قرب الاسناد، ص ۲۹۸؛ نیز رک: السرائر، ج ۳ ص ۵۷۴.

۴. أمالی الطوسی، ص ۲۰۳.

۵. دلائل النبوة، ج ۱ ص ۲۸۹.

۶. این حدیث در منابع مختلف به علی بن جعفر منسوب است، اما شیخ صدوق آن را به علی بن موسی بن جعفر رضی الله عنه نسبت داده (عیون أخبار الرضا رضی الله عنه، ج ۱ ص ۳۱۵) و چون راوی، در هر دو نقل اسماعیل بن محمد بن اسحاق، راوی احادیث علی بن جعفر بوده، ناگزیر در سند شیخ صدوق، تحریفی رخ داده است.

۷. جزء من حدیث اَبی علی الصوف، ص ۵؛ الکامل، ج ۸ ص ۴۵۰.

روایت شده است.^۱ حلقه مشترک این اسناد، «جمیع بن عمیر» است. بنا بر اصل همبستگی متن و سند، نمی‌توان پذیرفت دو متن شفاهی طولانی به صورت کاملاً یک سان از دو طریق مستقل انتقال یافته باشد.^۲ بنابراین، یکی از دو سند علی بن جعفر یا جمیع بن عمیر، نسبت به دیگری مقدم و اصیل است. راویان جمیع بن عمیر عبارت اند از مالک بن اسماعیل (م ۲۱۹ق)، سعید بن حماد (م ۲۲۸ق)،^۳ سفیان بن وکیع (م ۲۴۷ق)، اسماعیل سکونی و عمرو بن محمد العنقری (م ۱۹۹ق).^۴ جمیع بن عمیر، بر علی بن جعفر مقدم بوده، چنان که ابن حجر، علی بن جعفر را از گروه سن بالای طبقه ده و جمیع را از طبقه ۸هشت برشمرده است.^۵ علی بن جعفر این حدیث را، به ادعای تنها راوی اش اسماعیل بن محمد، یک سال پیش از مرگش، یعنی در سال ۲۰۹ق، روایت کرده؛^۶ در حالی که زمان روایت جمیع بن عمیر، با توجه به سال مرگ راویانش، به پیش از سال ۱۹۹ق، برمی‌گردد. بنابراین، احتمالاً، روایت علی بن جعفر، برگرفته از روایت جمیع بن عمیر است و سند آن مسیر اصلی انتقال را به درستی حکایت نمی‌کند.

۲. شواهد اثرپذیری مسائل علی بن جعفر از منابع مکتوب پیشین

در این بخش، شواهد بیشتری از یکسانی روایات علی بن جعفر با میراث اصحاب امام صادق علیه السلام بررسی می‌شود.

۱-۲. فهرست برخی از اشتراکات با دیگر راویان

در جدول ۱ فهرست برخی از روایات مشترک علی بن جعفر با دیگر راویان را مشاهده می‌کنید. نکته قابل توجه آن که از ۳۵ حدیث مشابه احادیث علی بن جعفر، تنها یکی از آن‌ها (ردیف ۳۱) از امام کاظم علیه السلام، بیست روایت از امام صادق علیه السلام و دوازده روایت از امام باقر علیه السلام نقل شده است. این مسأله بسیار مهم است که روایات علی بن جعفر از امام کاظم علیه السلام را پیش تر برخی اصحاب از امام صادق علیه السلام و امام باقر علیه السلام روایت کرده بودند. اشتراک میان

۱. دلائل النبوة، ج ۱ ص ۲۸۶.

۲. «بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن قیس هلالی»، بخش ۲-۴.

۳. المعرفة و التاريخ، ج ۳ ص ۲۸۴.

۴. معرفة الصحابة، ج ۵ ص ۲۷۵۱.

۵. تقریب التهذیب، ص ۳۹۹، ۱۴۲.

۶. دلائل النبوة، ج ۱ ص ۲۹۲.

روایات علی بن جعفر و برخی راویان، متعدّد است؛ مثلاً پنج روایت مشترک با ثعلبه از معمر بن یحیی / عمرو و هشت روایت مشترک با ابوبصیر می‌تواند نشان دهنده انتقال بخشی از میراث مکتوب آن دو به کتاب علی بن جعفر باشد. چینش پشت سرهم این مشترکات در کتاب علی بن جعفر این ارتباط را تقویت می‌کند (برای نمونه: ردیف ۶-۱۰).

| ردیف | نام راوی حدیث مشابه | نشانی روایت علی بن جعفر | نشانی حدیث مشابه | |
|------|-----------------------------------|--------------------------------------|----------------------------------|----------------------------------|
| ۱ | ثعلبه از معمر بن یحیی | مسائل، ص ۱۴۴، ح ۱۷۳ | الکافی، ج ۵، ص ۵۵۶، ح ۸ | |
| ۲ | | مسائل، ص ۱۴۶، ح ۱۷۶ | تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۵۲، ح ۸۵ | |
| ۳ | ثعلبه از معمر بن عمر ^۱ | مسائل، ص ۱۴۷، ح ۱۸۱ | الکافی، ج ۷، ص ۴۵۳، ح ۶ | |
| ۴ | | مسائل، ص ۱۴۷، ح ۱۸۲ | الکافی، ج ۷، ص ۴۴۱، ح ۹ | |
| ۵ | | قرب الاسناد، ص ۲۱۳، ح ۸۳۶ | الکافی، ج ۳، ص ۴۱۲، ح ۲ | |
| ۶ | ابوبصیر ^۲ | مسائل، ص ۱۲۰، ح ۶۶ | الکافی، ج ۴، ص ۳۸۵ | |
| ۷ | | مسائل، ص ۱۲۰، ح ۶۷ | الکافی، ج ۴، ص ۳۸۵ | |
| ۸ | | مسائل، ص ۱۲۰، ح ۶۸ | الکافی، ج ۴، ص ۳۸۵ | |
| ۹ | | قرب الاسناد، ص ۲۵۹، ح ۱۰۲۹ | الفقیه، ج ۴، ص ۱۲۱، ح ۵۲۴۹ | |
| ۱۰ | | قرب الاسناد، ص ۲۶۰، ح ۱۰۳۰ | الفقیه، ج ۴، ص ۱۲۱، ح ۵۲۴۹ | |
| ۱۱ | | تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۳۵۹، ح ۱۵۹ | تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۳۵۹، ح ۱۶۱ | |
| ۱۲ | | المختار من صحیح الاحادیث، ج ۱، ص ۳۷۳ | الکافی، ج ۵، ص ۳۲۴، ح ۲ | |
| ۱۴ | | حسین بن ابی العلاء | مسائل، ص ۱۴۳، ح ۱۶۶ | الکافی، ج ۳، ص ۱۰، ح ۳ |
| ۱۵ | | | مسائل، ص ۱۴۳، ح ۱۶۸ | تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۴۲۰، ح ۱۰۴ |
| ۱۶ | | | مسائل، ص ۱۴۳، ح ۱۷۱ | الکافی، ج ۳، ص ۴۵، ح ۱۴ |

۱. احتمالاً معمر بن یحیی و معمر بن عمر در اسناد ثعلبه بن میمون به یک شخص اشاره دارند و تصحیف یا خلطی صورت گرفته است.

۲. نمونه‌های دیگری نیز می‌توان یافت که مشابهت کم رنگ تری دارند؛ برای نمونه، قس: مسائل علی بن جعفر، ص ۱۴۳ ح ۱۶۹ با نوادر الأشعری، ص ۱۳۷ ح ۳۵۷.

| ردیف | نام راوی حدیث مشابه | نشانی روایت علی بن جعفر | نشانی حدیث مشابه |
|------|--------------------------|------------------------------|--------------------------------|
| ۱۷ | زراره | مسائل، ص ۱۴۵، ح ۱۷۵ | الکافی، ج ۲، ص ۳۸۵ |
| ۱۸ | | مسائل، ص ۱۰۵، ح ۸ | الکافی، ج ۴، ص ۲۳۴، ح ۹ |
| ۱۹ | محمد بن قیس ^۱ | قرب الاسناد، ص ۱۹۴، ح ۷۳۲ | الإيضاح، ج ۱، ص ۱۷۰ |
| ۲۰ | | قرب الاسناد، ص ۲۷۵، ح ۱۰۹۵ | تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۶۶، ح ۱۴ |
| ۲۱ | | مسائل، ص ۱۴۶، ح ۱۷۶ | الکافی، ج ۶، ص ۶۳، ح ۵ |
| ۲۳ | ایوب بن الحر | قرب الاسناد، ص ۲۳۸، ح ۹۳۷ | الکافی، ج ۴، ص ۳۰۳ |
| ۲۴ | اسماعیل جعفی | مسائل، ص ۱۴۵، ح ۱۷۵ | الکافی، ج ۲، ص ۴۰۵ |
| ۲۵ | ابویوب خزاز | علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۴۵، ح ۱ | علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۴۵، ح ۲ |
| ۲۶ | ابوالبختری | قرب الاسناد، ص ۲۹۵، ح ۱۱۶۳ | الفقیه، ج ۳، ص ۲۹۶، ح ۴۰۶۰ |
| ۲۷ | عبدالله بن سنان | مسائل، ص ۱۴۷، ح ۱۸۴ | الفقیه، ج ۳، ص ۱۳۸ |
| ۲۸ | حذیفه بن منصور | الکافی، ج ۴، ص ۲۶۵، ح ۵ | الکافی، ج ۴، ص ۲۶۶، ح ۶ |
| ۲۹ | خالد بن ماد | الکافی، ج ۳، ص ۲۱۲، ح ۱ | تهذیب الاحکام، ج ۳، ص ۳۲۹ |
| ۳۰ | هشام بن سالم | الکافی، ج ۶، ص ۱۹۶ | الکافی، ج ۶، ص ۱۸۱ |
| ۳۱ | عبدالرحمن بن الحجاج | مسائل، ص ۱۴۲، ح ۱۶۳ | الکافی، ج ۵، ص ۴۷۱، ح ۳ |
| ۳۲ | عبدالله بن ابی یعفر | مسائل، ص ۱۴۲، ح ۱۶۳ | الکافی، ج ۵، ص ۱۳۵، ح ۴ |
| ۳۳ | سعد بن طریف | مسائل، ص ۱۴۴، ح ۱۷۲ | کمال الدین، ج ۲، ص ۳۹۳، ح ۳ |
| ۳۴ | حفص بن البختری | المحاسن، ج ۲، ص ۶۲۶، ح ۹۲ | المحاسن، ج ۲، ص ۶۲۶، ح ۹۳ |
| ۳۵ | مثنی (به صورت مرفوع) | المحاسن، ج ۲، ص ۶۱۸، ح ۵۲ | المحاسن، ج ۲، ص ۶۱۸، ح ۵۱ |

جدول ۱: برخی از روایات یکسان علی بن جعفر با دیگر راویان

۲-۲. مشابهت احادیث علی بن جعفر در غیر کتاب مسائل با احادیث دیگر راویان

در غیر نسخه موجود مسائل نیز، گاه روایاتی از علی بن جعفر از امام کاظم علیه السلام در دست

۱. نمونه کمزنگ تردیگر: قس: مسائل، ص ۱۴۶ ح ۱۷۸ با نوادر الاشعری، ص ۵۹ ح ۱۱۵.

است که به گونه تأمل برانگیزی با روایات دیگران از امام صادق علیه السلام یکسان است؛ مثلاً دست کم چهار روایت از موسی بن القاسم و عمرکی بن علی، از علی بن جعفر، از امام کاظم علیه السلام، در دست است که به دلیل سبک و محتوای متفاوت این روایات، نمی توان مطمئن بود از کتاب مسائل بوده باشد. مشابه این چهار روایت از عبدالله بن القاسم با واسطه هایی از امام صادق علیه السلام، روایت شده است. این روایات بیشتر درباره ولایت اهل بیت بوده و سه مورد از آن ها از نظر لفظ و معنا کاملاً مطابق است و یکی تنها شباهت محتوایی دارد (رک: جدول ۲). شیخ عبدالله بن القاسم، در این احادیث، برخلاف طریق علی بن جعفر، یک سان نیست، و چون پدیده هایی مانند قلب یا تسری اسناد، غالباً همگرا و در راستای یک سان سازی اسناد است و نه برعکس، احتمال اصالت طریق عبدالله بن القاسم بیشتر است.

| مشابهت | حدیث عبدالله بن القاسم از | حدیث علی بن جعفر |
|--------------------------|--|--|
| لفظی کامل (~۱۶۰ کلمه) | صالح بن سهل (الکافی، ج ۱، ص ۱۹۵، ح ۵؛ تأویل الآیات، ص ۳۵۷ و نیز رک: تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۰۲) | الکافی، ج ۱، ص ۱۹۵؛ مناقب ابن مغازلی، ص ۳۸۲، ح ۳۶۱ |
| لفظی کامل (~۴۰ کلمه) | سماعة بن مهران (الکافی، ج ۱، ص ۲۵۵، ح ۱؛ بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۳۹۴، ح ۶؛ و نیز رک: همان، ح ۱۰) | الکافی، ج ۱، ص ۲۵۵؛ بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۳۹۴، ح ۹ |
| لفظی کامل (~۲۵ کلمه) | یونس بن ظبیان (الکافی، ج ۲، ص ۴۲۲، ح ۷) | الکافی، ج ۲، ص ۴۲۱، ح ۳ |
| مضمونی ناقص | صالح بن سهل (معانی الأخبار، ص ۱۱۱، ح ۳ و نیز رک: تأویل الآیات، ص ۳۳۹) | الکافی، ج ۱، ص ۴۲۷، ح ۷۵ |

جدول ۲: روایات یکسان علی بن جعفر و عبدالله بن القاسم

نمونه مشابه دیگر، حدیثی درباره مقامات بلند اهل بیت علیهم السلام است که هم از علی بن جعفر و هم از مروان بن صباح، روایت شده است.^۱ سعید بن عبدالله بن عبدالحکم مصری نیز دو حدیث از علی بن جعفر، از حسین بن زید، از امام صادق علیه السلام روایت کرده که هر دو، با همان

۱. قس: بصائر الدرجات، ج ۱ ص ۱۰۵ ح ۹ و ۱۳؛ الکافی، ج ۱ ص ۱۹۳ ح ۶ با همان. ج ۱ ص ۱۴۴ ح ۵؛ التوحید، ص ۱۵۱ ح ۸.

لفظ از یحیی بن ابی العلاء، از امام صادق علیه السلام نیز روایت شده است. موضوع هر دو روایت به معاویه بن ابی سفیان مربوط است.^۱ البته در این جا ممکن است مسئول این شباهت، سعید بن عبدالله یا راویان مقدم بر علی بن جعفر باشند.

۳. شناسایی مهم ترین منابع کتاب علی بن جعفر

در این بخش، ارتباط کتاب علی بن جعفر با منابع مکتوب پیشین را دقیق تر بررسی کرده و نشان می دهیم روایات او، دست کم با سه منبع حدیثی پیش از خود، پیوند تنگاتنگی دارد.

۳-۱. کتاب حلبی

عبید الله بن علی حلبی از فقهای اصحاب امام صادق علیه السلام و کتاب او از مهم ترین منابع فقهی و حدیثی بوده است.^۲ سید احمد مددی، متوجه شباهت روایات حلبی و روایات علی بن جعفر شده و این فرضیه را مطرح کرده که حلبی، کتاب محمد بن مسلم را بر امام صادق علیه السلام عرضه کرده و سپس علی بن جعفر، کتاب حلبی را بر امام کاظم علیه السلام عرضه کرده است.^۳ با جستجو در روایات علی بن جعفر از امام کاظم علیه السلام و مقایسه آن با روایات حلبی از امام صادق علیه السلام، موارد مشابه بسیاری یافتیم که در جدول زیر چهل نمونه آمده است.

| ردیف | کتاب علی بن جعفر به روایت | | روایت حلبی |
|------|---------------------------|---|------------------------------|
| | علی بن الحسن | عبدالله بن الحسن / بوفکی / موسی بن القاسم | |
| ۱ | ح ۱۱ | ح ۸۵۹ | الکافی، ج ۳، ص ۴۵۵ |
| ۲ | ح ۱۲ | ح ۸۶۰ | الکافی، ج ۳، ص ۴۵۵ |
| ۳ | ح ۱۳ | | تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۵۵ |
| ۴ | ح ۱۷ | ح ۹۸۶ | الکافی، ج ۵، ص ۴۲۷ |
| ۵ | ح ۲۰ | | الکافی، ج ۶، ص ۲۶۰ |
| ۶ | ح ۲۹ | | علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۱۲، ح ۴ |

۱. قس: شرح اصول اعتقاد، ج ۸ ص ۱۵۳۰ با تهذیب الاحکام، ج ۶ ص ۳۳۷؛ و قس: أخبار مکه (فاکهی)، ج ۳ ص ۲۲۴ با الکافی، ج ۴ ص ۲۴۴.

۲. «بررسی ابهاماتی پیرامون اصالت کتاب عبید الله بن علی حلبی»، سرتاسر.

۳. «دروس خارج اصول فقه»، ش ۲۸ ص ۱۲ / ۱۳۹۷؛ «دروس خارج فقه سید احمد مددی»، مکاسب، ۱۳۸۸-۱۳۸۷ش؛ «تقریرات بحث خارج فقه»، غنا.

۴. انتهای حدیث.

| ردیف | کتاب علی بن جعفر به روایت | | روایت حلبی |
|------|---------------------------|---|--|
| | علی بن الحسن | عبدالله بن الحسن / بوفکی / موسی بن القاسم | |
| ۷ | ح ۲۹ | | تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۳ |
| ۸ | ح ۶۵ | | الکافی، ج ۶، ص ۲۳۸، ح ۷ |
| ۹ | ح ۱۶۴ | | تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۶۰ |
| ۱۰ | ح ۱۸۰ | | تهذیب الاحکام، ج ۷، ص ۱۵ |
| ۱۱ | ح ۱۸۲ | | الکافی، ج ۷، ص ۴۱ |
| ۱۲ | ح ۱۸۳ | | الکافی، ج ۴، ص ۹۲ |
| ۱۳ | ح ۱۸۵ | | تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۵۶ |
| ۱۴ | ح ۱۸۷ | | تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۵۵ |
| ۱۵ | ح ۱۹۱ | | الکافی، ج ۲، ص ۲۷۶ |
| ۱۶ | ح ۲۶۰ | | تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۱۹۰ |
| ۱۷ | ح ۲۸۱ | | الکافی، ج ۳، ص ۳۸۸ |
| ۱۸ | ح ۲۸۳ | | الفقیه، ج ۳، ص ۲۱۱ |
| ۱۹ | ح ۲۸۴ | | الفقیه، ج ۳، ص ۲۱۱ |
| ۲۰ | ح ۳۳۲ | | تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۴۹ |
| ۲۱ | ح ۳۶۷ | ح ۷۱۶ | موسی بن القاسم و ابوقتاده (تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۳۳، ح ۲۳۰) |
| ۲۲ | ح ۳۹۱ | ح ۱۱۷۱ | تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۱۴۸ |
| ۲۳ | ح ۴۱۳ | | الکافی، ج ۵، ص ۲۸۹، ح ۳ |
| ۲۴ | ح ۴۱۵ | | الکافی، ج ۵، ص ۲۸۹، ح ۳ |
| ۲۵ | ح ۴۱۶ | | الکافی، ج ۷، ص ۳۵۱ |
| ۲۶ | ح ۶۷۵ | | الایضاح، ص ۱۱۹ |
| ۲۷ | ح ۸۳۶ | | الفقیه، ج ۱، ص ۳۶۳ |
| ۲۸ | ح ۹۲۹ ^۲ | | المحاسن، ج ۲، ص ۳۳۷ |
| | | | بوفکی (تهذیب الاحکام، ج ۱۰، ص ۲۲۶، ح ۲۴) ^۱ |

۱. به صورت ناقص و مختصر.

۲. عیاشی نیز آن را از علی بن جعفر روایت کرده، اما چون عیاشی به چند طریق از علی بن جعفر روایت می‌کرده، معلوم نیست از کدام نسخه است (تفسیر العیاشی، ج ۱ ص ۱۸۷ ح ۹۸). بوفکی (همان، ج ۱ ص ۲۸۹، ۳۵۴؛ ج ۲ ص ۲۶۶) و موسی بن القاسم (همان، ج ۱ ص ۱۰۶) در برخی اسناد روایات علی بن جعفر، در تفسیر العیاشی حضور دارند.

| ردیف | کتاب علی بن جعفر بن روایت | | روایت حلبی |
|------|---------------------------|--|------------|
| | علی بن الحسن | عبدالله بن الحسن / بوفکی / موسی بن القاسم | |
| ۲۹ | ح ۹۳۰ | الکافی، ج ۴، ص ۱۸۴ | |
| ۳۰ | ح ۹۳۱ | السرائر، ج ۳، ص ۵۶۱ | |
| ۳۱ | ح ۹۳۲ | السرائر، ج ۳، ص ۵۶۱ | |
| ۳۲ | ح ۹۳۳ | الکافی، ج ۴، ص ۳۳۵ | |
| ۳۳ | ح ۹۵۵ | تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۵۸ | |
| ۳۴ | ح ۱۰۳۷ | تهذیب الاحکام، ج ۷، ص ۱۹۱ | |
| ۳۵ | ح ۱۰۷۰ | تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۸۹ | |
| ۳۶ | ح ۱۰۷۱ | تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۳۸۹ | |
| ۳۷ | ح ۱۱۴۲ | بوفکی یا موسی بن القاسم (فقیه، ج ۱، ص ۲۳۶، ح ۷۱۱) ^۱ | |
| ۳۸ | ح ۱۱۵۱ | الکافی، ج ۷، ص ۴۴۹ | |
| ۳۹ | | بوفکی (الکافی، ج ۶، ص ۴۴، ح ۱۱) | |
| ۴۰ | | بوفکی (علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۴۵، ح ۱) | |

جدول ۳: روایات یکسان علی بن جعفر و حلبی

بیشترین موارد، دارای مشابهت لفظی کامل یا برجسته‌اند. در موارد انگشت شماری که مشابهت لفظی کم تر بوده است، قراین دیگر مانند تفرّد مضمون یا کاربرد تعابیر منحصر به فرد (برای نمونه: ردیف ۳) این کاستی را جبران کرده است. همچنین چینش پی در پی احادیث در هر دو نسخه علی بن الحسن (مسائل) و عبدالله بن الحسن (قرب الاسناد)، نشان دهنده ارتباط معنادار با کتاب حلبی است (برای مثال: ردیف‌های ۲۸-۳۲). گاهی علاوه بر متن، نحوه ارجاعات نیز در دو روایت مشابه است؛ برای نمونه، در هر دو، بدون اشاره به تقریر پیامبر ﷺ یا احتجاج بر عامه، به سیره عباس بن عبدالمطلب استناد شده است.^۲

۱. شیخ صدوق راوی را نام نبرده، اما سه سؤال و جواب متوالی از امام کاظم علیه السلام آورده که هر سه در کتاب علی بن جعفر است (قس: من لایحضره الفقیه، ج ۱ ص ۲۳۶ ح ۷۰۹-۷۱۱ با مسائل، ح ۱۲۰ - ۱۲۱؛ قرب الاسناد، ح ۱۱۴۲). بنابراین، در این که صدوق آن را از کتاب علی بن جعفر گرفته، تردیدی نیست. طریق صدوق برای کتاب علی بن جعفریه موسی بن القاسم و بوفکی می‌رسد (من لایحضره الفقیه، ج ۴ ص ۴۲۲-۴۲۳).
 ۲. قس: قرب الاسناد، ص ۲۶۲ ح ۱۰۳۷ یا تهذیب الاحکام، ج ۷ ص ۱۹۱.

منابع عامه، همین گزارش از ابوالجارود، از حبیب بن یسار، از ابن عباس روایت شده است.^۱ با توجه به اشتراکات موجود میان روایات ابوالجارود و حلبی،^۲ بعید نیست حلبی این روایت را از ابوالجارود گرفته باشد. در نمونه‌های دیگر، در هر دو روایت علی بن جعفر و حلبی به شیوه یک سان به سیره امام سجاد علیه السلام استناد شده است.^۳

۱-۳. کتاب ساباطی

عمار بن موسی ساباطی از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام بوده^۴ و کتاب بزرگی داشته است^۵ که راویان آن همگی فطحی اند.^۶ بسیاری از روایات علی بن جعفر از نظر لفظ و محتوا پیوند نزدیکی با روایات ساباطی از امام صادق علیه السلام دارد که در جدول زیر، ۲۵ نمونه گرد آمده است. گاه چند حدیث پیایی از کتاب علی بن جعفر، با روایات ساباطی یکسان اند (نمونه: ردیف ۱۶-۱۹). این چینش، مؤید ارتباط دو کتاب است. همچنین غالب روایات مشترک، از نظر مضمون و گاه حتی موضوع، منفرد و یا برخلاف ادله دیگر نیز هستند؛ مثلاً روایت ردیف ۲۰ جدول برخلاف اجماع امت است که در بخش ۱-۱ به آن اشاره شد.

| عمار ساباطی | کتاب علی بن جعفر به روایت | | | ردیف |
|--------------------------------|---|------------------|---------------|------|
| | دیگران | عبدالله بن الحسن | علی بن الحسین | |
| تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۸۲، ح ۸۵ | بوفکی (الکافی، ج ۶، ص ۲۲۲) | ح ۱۱۰۱ | ح ۱۸ | ۱ |
| الکافی، ج ۷، ص ۴۶۳، ح ۱۶ | | ح ۱۱۲۲ | ح ۷۰ | ۲ |
| الفقیه، ج ۲، ص ۴۸۶، ح ۳۰۳۷ | موسی بن القاسم و ابوقتاده (تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۲۰۲، ح ۱۲) | ح ۹۴۷ | ح ۹۶ | ۳ |

۱. الکامل، ج ۴ ص ۱۳۴.

۲. برای نمونه قس: الکافی، ج ۳ ص ۳۶۸ ح ۲ با من لا یحضره الفقیه، ج ۱ ص ۲۳۶.

۳. قس: من لا یحضره الفقیه، ج ۳ ص ۲۹۲ ح ۴۰۴۹ با تهذیب الاحکام، ج ۶ ص ۳۸۹ ح ۳؛ و قس: مسائل، ۱۲۰ ح ۶۵ با الکافی، ج ۶ ص ۲۳۸ ح ۷.

۴. رجال البرقی، ص ۳۶، ۴۸.

۵. فهرست الطوسی، ص ۳۳۵.

۶. رجال الکشی، ص ۲۵۳، ۵۳۰، ۵۶۳، ۶۱۲؛ برای شناخت بیشتر ساباطی، رک: «شخصیت فردی و رجالی عمار بن

موسی ساباطی»، سرتاسر؛ «مدخل ساباطی»، سرتاسر.

| ردیف | کتاب علی بن جعفر به روایت | | |
|------|---------------------------|-------------------|---|
| | علی بن الحسین | عبد الله بن الحسن | دیگران |
| ۴ | ح ۹۷ | ح ۹۴۸ | موسی بن القاسم و ابوقتاده (تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۲۰۲، ح ۱۲) |
| ۵ | ح ۹۸ | ح ۹۴۹ | موسی بن القاسم و ابوقتاده (تهذیب الاحکام، ج ۵، ص ۲۰۲، ح ۱۲) |
| ۶ | ح ۱۰۳ | ح ۸۲۷ | |
| ۷ | ح ۱۲۲ | | بوفکی (تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۷۳، ح ۸۳) |
| ۸ | ح ۱۳۰ | ح ۱۰۶۵ | تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۱۶ |
| ۹ | ح ۱۳۱ | | الکافی، ج ۷، ص ۲۱۰ |
| ۱۰ | ح ۱۵۸ | | الفقیه، ج ۱، ص ۲۵۵، ح ۷۸۰ |
| ۱۱ | ح ۲۱۶ | | الکافی، ج ۶، ص ۴۲۷ |
| ۱۲ | ح ۲۶۷ | ح ۸۷۷ | تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۳۰ |
| ۱۳ | ح ۳۲۱ | | تهذیب الاحکام، ج ۲، ص ۳۱۵، ح ۱۴۱ |
| ۱۴ | ح ۳۴۸ | ح ۷۶۴ | الکافی، ج ۳، ص ۳۱۵، ح ۱۸ |
| ۱۵ | ح ۳۵۲ | ح ۷۶۷ | الفقیه، ج ۱، ص ۳۷۰، ح ۱۰۷۷ |
| ۱۶ | ح ۳۸۳-۳۸۴ | ح ۸۹۹-۹۰۰ | الکافی، ج ۴، ص ۱۴۵، ح ۳ |

۱. این حدیث در نسخه مسائل ناقص مانده و با عبارت «لم يتم الحديث» به نقصان نسخه تذکر داده شده است. علامه مجلسی در حاشیه بحار الانوار به ناقص بودن نسخه تذکر داده و به شباهت آن با حدیث عمار ساباطی نیز توجه داده است: «كان الحديث في المأخوذ منه هكذا ناقصا، وفي التهذيب برواية عمار أنه سأل عن ذلك فقال ﷺ: لا يحد ولا يبرجم» (بحار الانوار، ج ۱۰، پاورقی ص ۲۶۲)

| ردیف | کتاب علی بن جعفر به روایت | | |
|------|---------------------------|----------------------------------|----------------------------------|
| | عبدالله بن الحسن | دیگران | عمار ساباطی |
| ۱۷ | ح ۳۸۵ | ح ۹۰۱ | الکافی، ج ۴، ص ۱۴۵، ح ۳ |
| ۱۸ | ح ۳۸۶ | ح ۱۰۰۴ | تهذیب الاحکام، ج ۱۰، ص ۲۲ |
| ۱۹ | ح ۳۸۷ | ح ۱۰۰۵ | تهذیب الاحکام، ج ۱۰، ص ۲۲ |
| ۲۰ | ح ۴۱۰ | ح ۱۰۰۱ | تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۸۲، ح ۱۹۹ |
| ۲۱ | | ح ۷۴۲ | الکافی، ج ۳، ص ۳۹۱، ح ۱۵ |
| ۲۲ | ح ۱۰۷۸ | تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۲۲، ح ۲۶۳ | تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۱۱۶، ح ۲۳۷ |
| ۲۳ | ح ۱۰۷۹ | | تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۸۱، ح ۸۰ |
| ۲۴ | ح ۱۰۸۹ | | تهذیب الاحکام، ج ۱، ص ۲۸۴، ح ۱۱۹ |
| ۲۵ | | ح ۶۱۷، ح ۴۹ | الفقیه، ج ۱، ص ۲۵۵، ح ۱۷۸۰ |

جدول ۴: روایات یکسان علی بن جعفر و ساباطی

البته مشترکات دو کتاب، به موارد بالا منحصر نیست؛ مثلاً در روایات فقهی شیعه، ظاهراً تنها روایاتی که لزوم هفت بار شستن را برای تطهیر برخی نجاسات مطرح کرده اند، روایت علی بن جعفر درباره نجاست ظرفی که خوک از آن آشامیده، و دو روایت ساباطی درباره نجاست ظرف با نبیذ، سگ و جُرْذ (= نوعی موش) است.^۱ این احتمال وجود دارد که در دو روایت ساباطی نیز النبید و الجرذ، تصحیف الخنزیر بوده باشد. شاهد آن که در حدیث

^۱ در ردیف ۶ و ۲۵ دو حدیث از عمار ساباطی مورد بررسی قرار گرفته که در من لا یحضره الفقیه به هم پیوسته اند اما اولی مشابه حدیثی از نسخه علی بن الحسن و نسخه عبدالله بن الحسن و دومی مشابه حدیثی از نسخه موسی بن القاسم است. این پیوستگی می تواند نشان دهنده نقصان نسخ کتاب علی بن جعفر باشد.

^۲ تهذیب الاحکام، ج ۱ ص ۲۶۱، ۲۸۴؛ ج ۹ ص ۱۱۶.

نخست سبابی (... فی الإِنَاءِ یَشْرَبُ مِنْهُ النَّبِیُّ، فَقَالَ: یَغْسِلُهُ سَبْعَ مَرَّاتٍ وَكَذَلِكَ الْكَلْبُ...) اگر «یشرب» مجهول باشد، عطف «الکلب» به «النبیذ» مناسب نیست؛ ضمن این که سگ و نبیذ تجانسی ندارد؛ ولی اگر النبید، تصحیف الخنزیر باشد، «یشرب» معلوم بوده و عطف الکلب به الخنزیر کاملاً مناسب است.^۱

۳-۳. کتاب سکونی

اسماعیل بن ابی زیاد السکونی، از راویان عامی امام صادق علیه السلام است.^۲ پیش تر، محمد باقر بهبودی به ارتباط روایات علی بن جعفر و سکونی پی برده و می نویسد:

تطابق کتاب سکونی با کتاب علی بن جعفر شگفت است.^۳

در جدول زیر نمونه هایی از مشترکات علی بن جعفر و سکونی را نشان داده ایم.

| ردیف | علی بن جعفر | سکونی | ردیف | علی بن جعفر | سکونی |
|------|---------------------------------|--------------------------|------|-----------------------------|-----------------------------------|
| ۱ | تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۱۹، ح ۳۵ | الکافی، ج ۶، ص ۱۵۹، ح ۲۷ | ۱۰ | الکافی، ج ۵، ص ۲۴۱، ح ۵ | الکافی، ج ۵، ص ۲۴۱، ح ۹ |
| ۲ | تهذیب الاحکام، ج ۷، ص ۳۶۹، ح ۵۷ | الکافی، ج ۶، ص ۱۰۸، ح ۱۳ | ۱۱ | بصائر، ج ۱، ص ۵۸، ح ۸ | بصائر، ج ۱، ص ۵۸، ح ۷ |
| ۳ | تهذیب الاحکام، ج ۸، ص ۲۷۷، ح ۴۱ | الکافی، ج ۶، ص ۱۸۸، ح ۱۶ | ۱۲ | الایضاح، ص ۱۵۸، ح ۱۶۳ | الکافی، ج ۳، ص ۳۷۵، ح ۲ |
| ۴ | علل الشرائع، ج ۲، ص ۵۲۱ | ثواب الأعمال، ص ۱۷۷، ح ۳ | ۱۳ | اصول الاحکام، ج ۲، ص ۸۴۷ | تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۸، ح ۲ |
| ۵ | علل الشرائع، ج ۱، ص ۸۱ | الکافی، ج ۲، ص ۴۹۷، ح ۷ | ۱۴ | امالی المفید، ص ۷۶، ح ۱ | تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۶۹ |
| ۶ | ثواب الأعمال، ص ۲۶، ح ۴ | الکافی، ج ۲، ص ۴۶۸، ح ۳ | ۱۵ | المتفق والمفترق، ج ۲، ص ۹۶۹ | الجعفریات، ^۴ ص ۱۸، ح ۴ |

۱. اگر چه قبل و بعد روایت در تهذیب الاحکام درباره نبیذ است نه خوک، اما بنا بر قراین موجود، روایت شیخ طوسی مجموعه ای از روایات گزینش شده از کتاب سبابی است و نشان دهنده ترتیب اصلی کتاب سبابی نیست.

۲. «نقد مستندات امامی بودن اسماعیل بن ابی زیاد سکونی»، سرتاسر.

۳. علل الحدیث، ص ۷۹.

۴. علت استناد به جعفریات اشتراک روایات آن با روایات سکونی است. رک: «بررسی انتقادی منابع کتاب جعفریات»،

| ردیف | علی بن جعفر | سکونی | ردیف | علی بن جعفر | سکونی |
|------|-----------------------------------|--------------------------------------|------|-----------------------------|-------------------------------|
| ۷ | ثواب الأعمال، ص ۲۶، ح ۲ | المحاسن، ج ۱، ص ۱۱، ح ۳۲ | ۱۶ | تفسیر الثعلبی، ۱۱/ ۳۲۸ | الجعفریات، ص ۵۴ |
| ۸ | تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۸۹، ح ۸ | تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۸۹، ح ۴ | ۱۷ | دلائل النبوة، ج ۱، ص ۲۸۹ | معرفة الصحابة، ج ۵، ص ۲۷۵۱ |
| ۹ | المحاسن، ج ۱، ص ۹۴، ح ۵۲ | المحاسن، ج ۱، ص ۲۲۰، ح ۱۲۲ | | | |

جدول شماره ۵: روایات یکسان علی بن جعفر و سکونی

درباره اشتراکات علی بن جعفر و سکونی، سه نکته قابل تأمل وجود دارد:

۱. یک سانی الفاظ در مشترکات علی بن جعفر با سکونی، پرننگ تراز مشترکاتش با حلبی و ساباطی است.

۲. بنا بر جدول های ۳ و ۴ بیش از ۹۲/۵٪ مشترکات علی بن جعفر با حلبی و ساباطی، در دو نسخه مسائل یافت می شود؛ در حالی که بنا بر جدول ۵، هیچ یک از مشترکات سکونی و علی بن جعفر، در دو نسخه مسائل دیده نمی شود.^۱

۳. از هفده روایت علی بن جعفر در جدول ۵، برخلاف بیشتر روایات علی بن جعفر اسناد سیزده مورد، به سبک اسناد سکونی تا امیرالمؤمنین علیه السلام و پیامبر صلی الله علیه و آله بالا رفته است. سه مورد تا امام سجاده علیه السلام، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بالا رفته و تنها یک مورد (ردیف ۱۰ جدول ۵) بر امام کاظم علیه السلام متوقف شده که می تواند حاصل خلاصه سازی اسناد باشد.^۲

این نکات نشان می دهد به احتمال زیاد، این دسته از روایات علی بن جعفر، از دیگر روایات کتاب مسائل متمایز بوده است. این تمایز زمانی برجسته تر می شود که در نظر داشته باشیم شیخ طوسی سه حدیث متوالی از علی بن جعفر روایت کرده^۳ که از آنها، تنها حدیث دوم، مشابه حدیث سکونی است^۴ و اتفاقاً تنها همین حدیث است که در مسائل یا قرب

۱. تنها درباره حدیث طولانی هند بن ابی هاله (ردیف ۱۷ جدول ۵)، قدری ابهام وجود دارد؛ زیرا تنها یک جمله از آن در قرب الاسناد آمده است (رک: بخش ۱-۴). سکونی این حدیث را از جمیع از یزید بن عمرو تمیمی روایت کرده است (معرفة الصحابة، ج ۵ ص ۲۷۵۱).

۲. درباره نوع اسناد سکونی و اهمیت آن در تشخیص روایاتی که در کتاب سکونی ریشه دارد، رک: «بررسی انتقادی منابع کتاب جعفریات»، ص ۲۱۹-۲۲۰.

۳. تهذیب الاحکام، ج ۸ ص ۲۷۷ ح ۴۰ - ۴۱.

۴. الکافی، ج ۶ ص ۱۸۸ ح ۱۶.

الاسناد یافت نمی‌شود و دو حدیث دیگر، در این دو کتاب وجود دارد.^۱ جالب آن که حدیث دوم، مانند بیشتر روایات سکونی، به رسول خدا ﷺ رفع داده شده؛ در حالی که دو حدیث دیگر، مانند بیشتر روایات مسائل و قرب الاسناد، از زبان خود امام است و به پیامبر ﷺ منتسب نشده است.

ممکن است علی بن جعفر، احادیث سکونی را جدا از روایات راویان شیعی، ثبت کرده یا اساساً راوی احادیث سکونی نبوده و روایانش اشتباهاً یا عمدتاً احادیث سکونی را به او نسبت داده باشند. درباره فرض اول این سؤال مطرح است که چرا علی بن جعفر، از میان راویان عامی امام صادق علیه السلام، تنها روایات سکونی را نقل کرده و از راویان عامی خوش نام تر چیزی نقل نکرده است؟ فرض دوم نیز با این چالش روبه رو است که مشابهت با روایات سکونی، تنها در روایات یک راوی از علی بن جعفر دیده نمی‌شود، بلکه در روایات بیشتر راویان علی بن جعفر می‌توان نمونه مشابهی با سکونی یافت؛ مثلاً حدیث مشترک ردیف ۷ جدول ۵ را بوفکی،^۲ موسی بن القاسم،^۳ علی بن الحسن (در غیر نسخه مسائل)^۴ و جهضمی^۵ از علی بن جعفر روایت کرده اند. حدیث مشترک ردیف ۱ جدول ۵ نیز به روایت عبدالله بن الحسن در غیر نسخه قرب الاسناد است.

در پژوهش دیگری نشان داده شده روایات سکونی از امام صادق علیه السلام غالباً احادیث عامی است که به امام صادق علیه السلام منتسب شده و برخی از احادیث جدول ۵ نیز از آن جمله است.^۶ بدین ترتیب، اشکالات کتاب سکونی به بخشی از روایات علی بن جعفر نیز سرایت می‌کند.

۴. چگونگی پیدایش مسائل علی بن جعفر

بنا بر آنچه گذشت، بخش زیادی از مسائل علی بن جعفر، برگرفته از منابع پیشین امامیه، مانند کتاب حلبی و کتاب ساباطی، و در نتیجه، دارای اصالت نسبی است و می‌تواند با ملاحظه مشکلاتش، مورد استفاده قرار گیرد. البته تعدادی از روایات علی بن جعفر به گونه‌ای است که احتمال اقتباس در آن اندک است؛ برای نمونه، در بخش پایانی نسخه

۱. مسائل، ص ۱۳۷ ح ۱۴۴؛ قرب الاسناد، ص ۲۶۰ ح ۱۰۳۱.

۲. ثواب الأعمال، ص ۲۶ ح ۲.

۳. المحاسن، ج ۱ ص ۲۹۰.

۴. المختار من صحیح الاحادیث، ج ۱ ص ۵۳.

۵. أمالی الصدوق، ص ۳۳۳.

۶. «روایات اسماعیل بن ابی زیاد سکونی از امام صادق علیه السلام: چالش‌ها و تبیین‌ها»، سرتاسر

عبدالله بن الحسن در قرب الاسناد (احادیث ۱۱۷۵-۱۱۸۰) قراین پیوند متن با امام کاظم علیه السلام بیشتر است.^۱ مثلاً در حدیث ۱۱۷۵ همراهی علی بن جعفر با امام کاظم علیه السلام در چهار عمره با برخی جزئیاتش گزارش شده و یا در حدیث ۱۱۸۰، به سخنانی امام کاظم علیه السلام در جمع خانواده، پیش از دستگیری، اشاره شده است. در احادیث شماره ۸۴۴، ۹۴۵، ۹۵۰، ۹۵۹ و ۱۰۷۴ همین نسخه^۲ و در نمونه‌هایی از غیر این نسخه، قراینی از ارتباط با امام کاظم علیه السلام دیده می‌شود که احتمال اقتباس را کاهش می‌دهد.^۳ در ادامه به این سؤال پرداخته می‌شود که چگونه و چرا روایات منابع متقدم به عنوان مسائل علی بن جعفر روایت شده است؟

۱-۴. بررسی دیدگاه محمد باقر بهبودی

محمد باقر بهبودی، علی بن جعفر را به جعل و قلب اسناد متهم کرده است. او معتقد است برادر علی بن جعفر، محمد بن جعفر دیباجه به ادعای خودش، سؤالاتی از پدرش امام صادق علیه السلام پرسیده و در کتابی جمع کرده است. پس از وفات محمد بن جعفر، برادرش علی بن جعفر، نسخه او را گرفته و به عنوان سؤالات خود از امام کاظم علیه السلام منتشر کرده است.^۴ بهبودی دلیلی برای حدس خود نیاورده؛ جز این که نجاشی، محمد بن جعفر را، راوی نسخه‌ای از پدرش دانسته است. احسان سرخه‌ای در دو مقاله نشان داده است که «مسائل» و «نسخه» هریک سبک ویژه‌ای در نگارش‌های حدیثی بوده اند و با یکدیگر تفاوت داشته‌اند و خصوصاً به نسخه محمد بن جعفر نیز پرداخته است.^۵ از سوی دیگر، از کلام نجاشی ارتباطی میان نسخه محمد بن جعفر و مسائل علی بن جعفر برداشت نمی‌شود. نجاشی سند خود را به آن نسخه چنین یاد می‌کند:

القاضی ابوالحسین، جعفر بن محمد بن ابراهیم، ابوحاتم محمد بن إدريس الحنظلی، أحمد بن الوليد بن برد، محمد بن جعفر، پدرانش.^۶

مقصود از ابوحاتم، ابوحاتم الرازی (۱۹۵-۲۷۷ق)، دانشمند مشهور اهل سنت^۷ و مقصود

۱. قرب الاسناد، ص ۲۹۹-۳۰۰.

۲. همان، ص ۲۱۵، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۷۰.

۳. الکافی، ج ۷ ص ۲۶۶؛ تهذیب الاحکام، ج ۲ ص ۳۱۷؛ الغیبه، ص ۴۲.

۴. معرفة الحدیث، ص ۲۵۴.

۵. «جستاری در مفهوم نسخه، سبکی در گردآوری و گزارش احادیث»، سرتاسر؛ «کتب مسائل در نگارش‌های حدیثی با

تأکید بر مسائل علی بن جعفر»، سرتاسر.

۶. رجال النجاشی، ص ۳۶۷.

۷. سیر اعلام النبلاء، ج ۱۳ ص ۲۴۷.

از جعفر بن محمد بن ابراهیم، ابوالقاسم الموسوی (م ۳۳۹ق) است که از ابوحاتم الرازی بسیار نقل می‌کرده است.^۱ ضیاء‌الدین المقدسی روایتی به طریق جعفر بن محمد بن ابراهیم، ابوحاتم رازی، احمد بن الولید بن برد، محمد بن جعفر، امام صادق علیه السلام برای ما حفظ کرده است.^۲ علاوه بر این، چهار حدیث دیگر به طریق ابوحاتم، احمد بن الولید، محمد بن جعفر^۳ و یک حدیث از طریق دیگران، از احمد بن الولید، از محمد بن جعفر^۴ در دست است. این‌ها احتمالاً شش نمونه بر جای مانده از نسخه مورد اشاره نجاشی است که البته هیچ یک ارتباطی با احادیث علی بن جعفر ندارند.

با جستجو در منابع سنی و شیعه، تقریباً هیچ اشتراک قابل توجهی میان احادیث این دو برادر یافت نشد. روایات علی بن جعفر، غالباً در فضای امامی و خود او نیز مرتبط با امامیه بوده است؛ در حالی که روایات محمد بن جعفر، غالباً در فضای عاتمی است و قرینه چندانی بر ارتباط او با امامیه یافت نمی‌شود. با توجه به این قراین و نیز توثیق علی بن جعفر^۵ فرضیه بهبودی قابل پذیرش نیست.

۲-۴. بررسی دیدگاه سید احمد مددی

سید احمد مددی، درباره کتاب علی بن جعفر می‌گوید:

نجاشی در ترجمه محمد بن مسلم، کتابی به عنوان أربعمائة مسألة فی الحلال و الحرام به ایشان نسبت داده است ... مسائل مرحوم علی بن جعفر هم، در حقیقت، همان چهارصد مسئله محمد بن مسلم است که علی بن جعفر از برادرشان موسی بن جعفر علیه السلام پرسیده اند. چهار، پنج تا موارد مشترک بین این دو پیدا کرده ایم، ولی این تعداد در چهارصد مسئله برای ادعای اتحاد این دو کتاب، کافی نیست. در نسخه بحار هم ۴۲۰ سؤال و جواب است.^۶

نیز می‌گوید:

ما مسائل علی بن جعفر هم داریم که در یک نسخه‌اش حدود ۴۳۰ مسئله است.

۱. جمهرة انساب العرب، ج ۱ ص ۵۶.

۲. المنتقی من مسموعات مرو، ص ۳۵۶.

۳. تفسیر ابن ابی حاتم، ج ۴ ص ۱۲۱۵؛ ج ۶ ص ۱۷۴۶؛ ج ۶ ص ۱۷۵۲؛ تاریخ جرجان، ص ۳۶۳.

۴. أمالی المفید، ص ۳۱۵؛ أمالی الطوسی، ص ۴۵۹.

۵. معجم رجال الحدیث، ج ۱۲ ص ۳۱۴.

۶. «دروس خارج اصول، ۲۹/۱۰/۱۳۹۵».

احتمالی که به ذهن ما رسیده، این است که این مسائل، همان کتاب مسائل محمد بن مسلم باشد.^۱

در بخش ۳-۱ گذشت که ایشان حلبی را واسطه احتمالی کتاب محمد بن مسلم و کتاب علی بن جعفر می‌داند.

نمونه‌های اندکی از اشتراک میان روایات هر سه، یعنی علی بن جعفر، حلبی و محمد بن مسلم وجود دارد.^۲ همچنین روایتی در دست است که سه راوی، آن را از علی بن جعفر، از محمد بن مسلم روایت کرده اند؛^۳ اما این مقدار برای اثبات این فرضیه کافی نیست. از سوی دیگر، برخی منابع کتاب علی بن جعفر، مانند کتاب سباطی، متأخر از محمد بن مسلم اند؛ ضمناً اگر چه نسخه موجود از علی بن الحسن، ۴۲۹ روایت دارد، اما با لحاظ نسخه عبدالله بن الحسن و منابع دیگر، تعداد روایات اصل کتاب بیشتر بوده است. بنابراین، کتاب‌های محمد بن مسلم و علی بن جعفر، نه از نظر تعداد و نه از نظر متن، شباهت ویژه‌ای ندارند. همچنین، این که روایات این کتاب را هم حلبی و هم علی بن جعفر بر امامان علیهم‌السلام عرضه کرده باشند، با وضعیت محتوایی نسخه موجود سازگار نیست (ر.ک: بخش ۱-۱). دیگر آن که شیوه تحمّل حدیث در روایات علی بن جعفر، سؤال مستقیم است و غالباً با تعابیری چون «سألته» آغاز می‌شوند؛ برخلاف روایات کسانی مانند حلبی که غالباً با فعل مجهول «سئل» آغاز شده و عدم تحمّل مستقیم حدیث در آن نمایان است. بنابراین، ناچار باید پذیرفت که در اسناد علی بن جعفر، اختلالی رخ داده که با صرف عرضه قابل توجیه نیست.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش برخی آسیب‌های موجود در میراث روایی علی بن جعفر بررسی شد. نشان داده شد که نسخ کتاب مسائل از جهت متن، تعداد، ترتیب و نوع اسناد روایات، مختلف و احتمالاً با تحریر نخستین کتاب متفاوت است. مشابهت روایات کتاب با احادیث راویان متقدم نشان می‌دهد که بسیاری از آن‌ها نمی‌تواند سؤالات علی بن جعفر از امام کاظم علیه‌السلام باشد؛ بلکه از منابع روایی پیشین گرفته شده است. سه کتاب حلبی، سباطی به عنوان دو

۱. <http://www.ostadmadadi.ir/persian/article/12590/#>

۲. برای نمونه قس: مسائل، ص ۱۰۹ ح ۱۷ با الکافی، ج ۵ ص ۴۲۷ ح ۴ با همان، ح ۵؛ و نیز قس: مسائل، ص ۱۴۲ ح ۱۶۴ با تهذیب الاحکام، ج ۹ ص ۶۰ ح ۲۵۱ با همان، ج ۹ ص ۵۹ ح ۲۵۰.

۳. الکافی، ج ۴ ص ۴۰۶ ح ۹؛ المحاسن، ج ۱ ص ۶۵؛ علل الشرائع، ج ۲ ص ۴۲۴.

منبع اصلی کتابِ مسائل، و کتاب سکونی، به عنوان منبع بخشی از روایات علی بن جعفر در غیر نسخ مسائل، شناسایی و بررسی شد.

برای تبیین رابطه کتاب علی بن جعفر با منابع پیشین، محمد باقر بهبودی دیدگاه جعل و قلب اسناد، و سید احمد مددی، دیدگاه عرضه را پیشنهاد کرده اند که کاستی‌های هر دو نشان داده شد. می‌توان خلط و اشتباه در اسناد را به عنوان فرضیه‌ای میانه پیشنهاد کرد؛ به این معنا که احتمالاً علی بن جعفر، مجموعه‌ای از روایات خود را در کنار روایاتی از منابع متقدم گردآورده و یا این که یکی از روایان علی بن جعفر، روایات او و برخی روایان دیگر را در دفتری جمع کرده است. در طبقات بعد، به علت کامل نبودن اسناد، خلط، تسری و اشتباه، همه روایات این دفتر، به علی بن جعفر منتسب شده است. در تحریرهای بعدی کتاب، اسناد روایات، متناسب با همین انتساب، یک سان سازی و اصلاح شده است. مهم‌ترین چالش این فرضیه، تعدد روایان کتاب علی بن جعفر است. بنابراین، لازم است نشان داده شود مسئولیت خلط برعهده یکی از این روایان بوده و دیگران با واسطه او به کتاب علی بن جعفر دسترسی داشته‌اند؛ بی آن که نام او در اسناد آشکار باشد. ان شاء الله در مقاله دیگری به بررسی و تبیین این فرضیه پرداخته خواهد شد.

کتابنامه

أخبار مكة، محمد بن إسحاق فاکهی، تحقیق: عبدالملک عبدالله دهیش، بیروت: دارخضر، الطبعة الثانية، ۱۴۱۴ق.

أخبار مكة، محمد بن عبدالله غسانی الأزرقی، تحقیق: رشدی الصالح ملحس، بیروت: دارالاندلس.

أدب النساء، عبدالملک بن حبيب، تحقیق: عبدالمجید ترکی، دارالغرب الإسلامی، الطبعة الأولى، ۱۴۱۲ق.

الاستبصار، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: حسن خرسان، دارالکتب الإسلامیة، تهران، چاپ اول، ۱۳۹۰ق.

أصول الأحكام فی الحلال و الحرام، المتوکل علی الله، أحمد بن سلیمان، تحقیق: عبدالله بن حمود العزی.

امالی الصدوق، محمد بن علی بن بابویه، تهران: نشر کتابچی، چاپ ششم، ۱۳۷۶ش.

- أمالی الطوسی، محمد بن الحسن، تحقیق: مؤسسة البعثة، قم: دارالثقافة، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- امالی المفید، محمد بن محمد بن نعمان، تحقیق: حسین استادولی و علی اکبر غفاری، قم: کنگره شیخ مفید، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- الایضاح، نعمان بن محمد، تحقیق: محمد کاظم رحمتی، بیروت: مؤسسة الاعلمی، چاپ اول، ۱۴۲۸ق.
- بصائر الدرجات، محمد بن الحسن صفار، تحقیق: محسن کوچه باغی، قم: کتابخانه مرعشی، چاپ دوم.
- بغیة الباحث عن زوائد مسند الحارث، نورالدین حارث بن محمد الهیثمی، تحقیق: حسین الباکری، المدينة المنورة: مرکز خدمة السنة و السيرة النبوية، الطبعة الأولى، ۱۴۱۳ق.
- تاریخ جرجان، حمزة بن یوسف سهمی، تحقیق: محمد عبدالمعید خان، بیروت: عالم الکتب، الطبعة الرابعة، ۱۴۰۷ق.
- تاریخ قم، حسن بن محمد قمی، ترجمه: حسن بن علی بن حسن بن عبدالمملک قمی، تحقیق: سید جلال الدین تهرانی، تهران: نشر توس، ۱۳۶۱ش.
- تأویل الآیات، علی استرآبادی، تحقیق: حسین استاد ولی، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۹ق.
- تفسیر العیاشی، محمد بن مسعود عیاشی، تحقیق: سیدهاشم رسولی، تهران: المطبعة العلمية، ۱۳۸۰ق.
- تفسیر القرآن العظیم، ابن ابی حاتم، تحقیق: أسعد محمد الطیب، المملكة العربية السعودية: مكتبة الباز، الطبعة الثالثة، ۱۴۱۹ق.
- تفسیر القمی، منسوب به علی بن ابراهیم، تحقیق: طیب موسوی جزائری، قم، دارالکتاب، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق.
- تقریب التهذیب، ابن حجر عسقلانی، تحقیق: محمد عوامة، سوریه: دار الرشید، الطبعة الأولى، ۱۴۰۶ق.
- التوحید، محمد بن علی بن بابویه، تحقیق: هاشم حسینی، قم: جامعه مدرسین، چاپ اول، ۱۳۹۸ق.
- تهذیب الاحکام، محمد بن الحسن طوسی، تحقیق: حسن خرسان، تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.

- تهذيب الكمال، يوسف بن عبدالرحمن مزي، تحقيق: بشار عواد معروف، بيروت، مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، ١٤٠٠ق.
- ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، محمد بن علي بن بابويه، قم: دارالشرىف الرضى، چاپ دوم، ١٤٠٦ق.
- جزء من حديث أبى على الصواف، محمد بن أحمد، مخطوط نُشرفى برنامج جوامع الكلم التابع لموقع الشبكة الإسلامية، الطبعة الأولى، ٢٠٠٤م.
- الجعفرىات، محمد بن محمد بن اشعث، تهران، مكتبة النينوى، چاپ اول.
- جمهرة أنساب العرب، ابن حزم الاندلسى، بيروت: دارالكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤٠٣ق.
- جواهر الكلام فى شرح شرائع الإسلام، محمد حسن نجفى، تحقيق: عباس قوجانى، بيروت: دار إحياء التراث العربى، چاپ هفتم، ١٩٨١م.
- الخصال، محمد بن علي بن بابويه، تحقيق: على اكبر غفارى، قم: جامعه مدرسين، چاپ اول، ١٣٦٢ش.
- دلائل النبوة، أحمد بن الحسين البيهقى، بيروت: دارالكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤٠٥ق.
- رجال البرقى، احمد بن محمد بن خالد، تحقيق: حسن مصطفوى، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ١٣٤٢ش.
- رجال الكشى، محمد بن عمر كشى، تحقيق: حسن مصطفوى، نشر دانشگاه مشهد، چاپ اول، ١٤٠٩ق.
- رجال النجاشى، ابوالعباس احمد بن على نجاشى، قم: مؤسسة النشر الاسلامى، چاپ ششم، ١٣٦٥ش.
- سر السلسلة العلوية، سهل بن عبدالله البخارى، تعليق: سيد محمد صادق بحرالعلوم، النجف: المطبعة الحيدرية، ١٣٨١ق.
- السرائر، ابن ادريس حلى، تحقيق: حسن بن احمد الموسوى و ديگران، قم: دفتر انتشارات اسلامى، چاپ دوم، ١٤١٠ق.
- سير أعلام النبلاء، شمس الدين محمد بن أحمد ذهبى، القاهرة: دار الحديث، ١٤٢٧ق.
- شرح أصول اعتقاد أهل السنة و الجماعة، هبة الله بن الحسن لالكائى، تحقيق: أحمد بن سعد الغامدى، السعودية: دارطبعة، الطبعة الثامنة، ١٤٢٣ق.

- الطبقات الكبرى، محمد بن سعد، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، بيروت: دارالكتب العلمية، الطبعة الأولى، ١٤١٠ق.
- علل الحديث، محمد باقر بهبودی.
- علل الشرائع، محمد بن علی بن بابويه، قم: كتاب فروشى داوری، چاپ اول، ١٣٨٥ش.
- عمدة الطالب الصغرى فى نسب آل ابى طالب، احمد بن علی بن عنبة، تحقيق: سيد مهدي رجایی، قم: كتابخانه مرعشى نجفی، ١٣٨٧ش.
- عيون أخبار الرضا، محمد بن علی بن بابويه، تحقيق: مهدي لاجوردی، تهران: نشر جهان، چاپ اول، ١٣٧٨ق.
- الغیبة، محمد بن الحسن طوسی، تحقيق: عباد الله تهرانی و دیگران، قم: دارالمعارف الإسلامية، چاپ اول، ١٤١١ق.
- فهرست كتب الشيعة و أصولهم، محمد بن الحسن طوسی، تحقيق: عبدالعزيز طباطبائی، قم: مكتبة المحقق الطباطبائی، چاپ اول، ١٤٢٠ق.
- قرب الأسناد، عبدالله بن جعفر الحمیری، قم: مؤسسة آل البيت، چاپ اول، ١٤١٣ق.
- الكافي، محمد بن يعقوب كلینی، تهران: دارالكتب الاسلامية، ١٤٠٧ق.
- الكامل فى ضعفاء الرجال، ابن عدی جرجانی، تحقيق: عادل عبدالموجود و دیگران، بيروت: دارالكتب العلمية، ١٤١٨ق.
- الكشف و البيان، احمد بن محمد ثعلبی، تحقيق: أبو محمد بن عاشور، بيروت: داراحیاء التراث العربی، الطبعة الأولى، ١٤٢٢ق.
- كمال الدين و تمام النعمة، محمد بن علی بن بابويه، تحقيق: علی اكبر غفاری، تهران: نشر اسلامیه، ١٣٩٥ق.
- المتفق و المفترق، ابوبكر احمد بن علی البغدادی، تحقيق: محمد صادق الحامدی، دمشق: دارالقادری، الطبعة الأولى، ١٤١٧ق.
- المحاسن، احمد بن محمد بن خالد، تحقيق: محدث ارموی، قم: دارالكتب الإسلامية، چاپ دوم، ١٣٧١ق.
- المختار من صحيح الاحاديث، محمد بن يحيى بن حسين الحوثی، صعدة، مكتبة أهل البيت، الطبعة الثانية، ١٤٣٦ق.
- مسائل علی بن جعفر و مستدرکاتها، علی بن جعفر عریضی، قم: مؤسسة آل البيت، چاپ اول، ١٤٠٩ق.

- المصنف، عبدالله بن محمد بن ابی شیبہ، تحقیق: کمال یوسف الحوت، الرياض: مكتبة الرشد، الطبعة الأولى، ۱۴۰۹ق.
- معانی الاخبار، محمد بن علی بن بابویه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۳ق.
- معجم البلدان، یاقوت بن عبدالله الحموی، بیروت: دارصادر، الطبعة الثانية، ۱۹۹۵م.
- معجم رجال الحديث، سید ابوالقاسم خوئی، النجف: مؤسسة الامام الخوئی الإسلامية. معرفة الحديث، محمد باقر بهبودی، بیروت: دارالهادی، الطبعة الاولى، ۴۲۷ق.
- المعرفة و التاريخ، یعقوب بن سفیان فسوی، تحقیق: أكرم ضياء العمري، بیروت: مؤسسة الرسالة، الطبعة الثانية، ۱۴۰۱ق.
- من لا يحضره الفقيه، محمد بن علی بن بابویه، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق.
- مناقب أمير المؤمنين، علی بن محمد بن المغازلی، تحقیق: ترکی بن عبدالله الوادعی، صنعاء: دارالآثار، الطبعة الأولى، ۱۴۲۴ق.
- المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوك، عبدالرحمن بن علی بن جوزی، تحقیق: محمد عبدالقادر عطا و دیگران، بیروت: دارالکتب العلمیة، الطبعة الأولى، ۴۱۲ق.
- المنتقى من مسموعات مرو، ضیاء الدین المقدسی، تصحیح: أحمد الخضري، برنامج جوامع الكلم لموقع الشبكة الإسلامية، الطبعة الأولى، ۴۳۱ق.
- الموضوعات، عبدالرحمن بن علی بن جوزی، تحقیق: عبدالرحمن محمد عثمان، المدينة المنورة: المكتبة السلفية، الطبعة الأولى، ۱۳۸۶ق.
- نوادير الأشعري، احمد بن محمد بن عيسى، قم: مدرسة الامام المهدي، چاپ اول، ۴۰۸ق.
- الواضحة، عبدالملك بن حبيب، تحقیق: ميكيلوش موراني، بیروت: دارالبشائر الإسلامية، الطبعة الاولى، ۴۳۱ق.
- وسائل الشيعة، محمد بن الحسن الحرّ العاملي، قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۹ق.
- «احاديث طوال درمیراث مكتوب سده نخست هجری»، محمد قندهاری، مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، شماره ۶۷، سال ۲۶، بهار و تابستان ۱۳۹۹ش.
- «بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن قیس هلالی»، محمد قندهاری، پایان نامه دکتری، دانشگاه تهران، ۱۳۹۸ش.

- «بررسی ابهاماتی پیرامون اصالت کتاب عبید الله بن علی حلبی»، عباس مفید، فصلنامه سفینه، سال ۱۶، شماره ۶۲، بهار ۱۳۹۸، ص ۱۳۴-۱۶۴.
- «بررسی انتقادی منابع کتاب جعفریات»، محمد قندهاری و علی عادل زاده، پژوهش نامه علوم حدیث تطبیقی، سال ۷، شماره ۱۳، پاییز و زمستان ۱۳۹۹ ش، ص ۲۰۱-۲۴۲.
- «تقریرات بحث خارج فقه آیه الله سید احمد مددی»، مبحث غنا،
[. \(http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/8924\)](http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/8924)
- «جستاری در مفهوم نسخه، سبکی در گردآوری و گزارش احادیث»، احسان سرخه‌ای، نشریه علوم حدیث، سال ۱۸، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۲ ش، ص ۲۸-۵۱
- «درنگی در منابع مکتوب کتاب الايضاح»، سید محمد عمادی، نشریه علوم حدیث، سال ۱۱، شماره ۱، بهار ۱۳۸۵، پیاپی ۳۹، ص ۱۳۶-۱۴۷.
- «دروس خارج اصول فقه سید احمد مددی»، ۱۳۹۷/۱۲/۲۸ ش،
[. \(http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/12981\)](http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/12981)
- «دروس خارج اصول، سید احمد مددی»، ۱۳۹۵/۱۰/۲۹ ش،
[. \(http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/12180\)](http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/12180)
- «دروس خارج فقه سید احمد مددی»، مکاسب، ۱۳۸۸-۱۳۸۷ ش،
[. \(http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/9381\)](http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/9381)
- «دروس خارج فقه سید احمد مددی»، مکاسب، ۱۳۸۹-۱۳۹۰،
[. \(http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/9546\)](http://www.ostadmadadi.ir/persian/lesson/9546)
- «روایات اسماعیل بن ابی زیاد سکونی از امام صادق علیه السلام: چالش‌ها و تبیین‌ها»، محمد قندهاری و علی عادل زاده، در دست انتشار.
- «شجره طیبه امامزاده علی بن جعفر»، غلامرضا گلی زواره، نشریه وقف میراث جاویدان، زمستان ۱۳۹۳، سال ۲۲، شماره ۸۸، ص ۱۳۹-۱۸۰.
- «شخصیت فردی و رجالی عمار بن موسی سبابی، وثاقت و مذهب»، مجتبی وظیفه دوست، نشریه حدیث حوزه، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، شماره ۱۷، ص ۱۱۹-۱۴۶.
- «کتب مسائل در نگارش‌های حدیثی با تأکید بر مسائل علی بن جعفر»، سرخه‌ای، احسان، نشریه علوم حدیث، پاییز و زمستان ۱۳۸۴، شماره ۳۷ و ۳۸، ص ۳۲-۴۷.
- «مدخل سبابی»، سعید زعفرانی زاده، دانشنامه جهان اسلام، سال ۱۳۹۶، شماره ۲۲، ص ۲۳۱-۲۳۵.

«نقد مستندات امامی بودن اسماعیل بن ابی زیاد سکونی»، عمیدرضا اکبری و محمد
قندهاری، در دست انتشار.
«نقد و بررسی روایات هاروت و ماروت»، علی نصیری، نشریه علوم حدیث، سال سیزدهم،
شماره ۳ و ۴، پیاپی ۴۹-۵۰، ص ۲۱۷-۲۴۲، پاییز و زمستان ۱۳۸۷ ش